

ФЕНОМЕН РЕЕМИГРАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проаналізовано причини повернення М. Грушевського до радянської України.

The article is deals with the analyse reasons of retain of M. Grushevsky to Soviet Ukraine.

М. Грушевський єдиний з визначних лідерів української революції у 1924 р. повернувся в Україну. Ця політична акція стала тоді резонансною подією і викликала численні, здебільшого нехвальні відгуки в середовищі української еміграції. Уже пізніше істориками діаспори були зроблені спроби об'єктивнішого осмислення непересічного кроку колишнього голови Української Центральної Ради. Н. Полонська-Василенко, М. Стахів, Л. Винар, А. Жуковський та інші, при певних відмінностях в оцінці, головним спонукальним мотивом повернення М. Грушевського вважають іманентну потребу продовження наукової праці, завершення багатотомної "Історії України-Руси" [2; 3, с. 50; 5; 13, с. 44–49; 14]. Щоправда, М. Стахів висловив припущення, що це могла бути вказівка масонської ложі в надії на скору війну західних держав із СРСР.

Радянські ідеологи та історики кваліфікували повернення М. Грушевського спочатку як "зміну віх" та визнання більшовицької влади, а згодом, коли фабрикувався процес "Українського національного центру", як підступний план академіка та його однодумців підняти повстання і повалити радянський лад. Проте серед суцільної негативної оцінки Грушевського в радянську добу була одна історіографічна подія, якій цими днями виконується 40 років. Ідеться про публікацію восени 1966 р. в "Українському історичному журналі" статті світлої пам'яті Ф. Шевченка "Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну?" [17, с. 13–30]. Публікацію було присвячено 100-річчю з дня народження видатного вченого. Сьогодні з особливою рельєфністю постає її значення як визначного історіографічного явища і політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М. Грушевського не тільки як науковця, але і як громадсько-політичного діяча.

Сучасне українське грушевськознавство оцінює повернення вченого в СРСР як політичний компроміс з більшовицькою владою. Зокрема, у першій і поки що єдиній біографії М. Грушевського Ю. Шаповал цілком обґрунтовано стверджує, що "в еміграції він пережив бурхливу політичну трансформацію, підсумком чого стало повернення в Україну" [16, с. 202].

Однак досі зовсім недостатньо розкриті ідейно-політичні, світоглядні підстави рееміграції М. Грушевського, тому спробуємо, бодай коротко, з'ясувати:

- гносеологічні витоки еволюції ідейно-політичних поглядів М. Грушевського;
- головні детермінанти його свідомісних зрушень у ході революції;
- ідейно-політичну платформу його компромісу з більшовицькою владою.

У квітні 1918 р. внаслідок гетьманського перевороту М. Грушевський був змушений залишити владний і політичний олімп українського державотворчого процесу. Майже всю нетривалу добу Гетьманату він перебував фактично на нелегальному становищі. З приходом Директорії УНР у грудні 1918 р. М. Грушевський робив енергійні спроби повернутися у велику політику. Не вважаючи нову владу повністю легітимною, він пропонував скликати Центральну Раду, яка сформує уряд, визначить термін установчих зборів, а потім передасть їм законодавчі функції. Керівники Директорії та Українського національного союзу відкинули ці пропозиції як неприйнятні. Не справдилися сподівання М. Грушевського на провідну роль під час Трудового конгресу, де бі-

льшість складала його однопартійці по УПСР. Лідери Директорії "наглухо" його ізолювали: не запросили на Державну нараду, не обрали до президії чи комісії конгресу.

Почуття особистої образи на тогочасний провід УНР за його політичну мінімізацію були такими сильними, що й після повернення в УСРР у листі до Т. Починка в США він писав досить емоційно: "А мене 1918 р., проголосуючи Директорію, вони позбавили всякого значення... Вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допустити ні до чого, їх агенти за кордоном всяко обстрілювали мене і унеможлилювали мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію..." [1, с. 295–296]. Можна припустити, що події початку 1919 р. принесли М. Грушевському усвідомлення неможливості швидкого повернення до влади. Фактично це був початок його внутрішньої політичної еміграції, який у часі збігся з виїздом за кордон як представника УПСР в Європі. На наш погляд, саме з цього політичного відторгнення і почався ідейний дрейф М. Грушевського, який через п'ять років закінчиться компромісом з більшовиками.

Незважаючи на поразку УПСР як правлячої партії доби УЦР, складні внутрішньопартійні процеси, що призвели до її фактичного розколу на кілька партій, М. Грушевський не залишив УПСР. Він взяв на себе відповідальне завдання репрезентувати партію за кордоном. Ця місія до певної міри дезавувувала його вимушене політичне аутсайдерство і водночас відкривала можливість реалізації партійно-політичних проектів європейського рівня, які б мали вплив і на українські справи. Крім того, це давало М. Грушевському певні важелі впливу на більшовиків, подаючи себе лідером цілком реальної політичної сили. Понад три роки праці М. Грушевського в Закордонній делегації (ЗД) УПСР відбивають поступовий, але неухильний процес його політичного полівіння, пошуку співпраці з радянською владою і досягненням складної угоди з більшовиками.

Саме ставлення до більшовицької влади стало причиною принципових розходжень у середовищі українських соціалістів-революціонерів. Від ЗД УПСР відійшли провідні діячі партії в еміграції М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Залізняк та ін. М. Грушевський залишився у фактичній політичній ізоляції та активізував прямі переговори з радянським керівництвом про умови повернення в УСРР.

Лише восени 1922 р. М. Грушевський офіційно відмовляється від мандата закордонного представника УПСР. У листі до київської організації есерів він зазначав: "З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудовування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикостей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін". Далі М. Грушевський заявляв, що не може "репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями..." [12, с. 33]. Розрив з партією есерів знімав одну із суттєвих перешкод, висунутих більшовиками перед М. Грушевським на шляху до повернення в УСРР.

Серед причин пошуку компромісу з більшовиками, на наш погляд, важливе значення мало гіперболізоване усвідомлення М. Грушевським ролі російського більшовизму в цивілізаційному поступі людства. О. Шульгин залишив унікальні спогади про зустрічі з ученим улітку

1920 р. на чеському курорті Лазні-Седмігорки. Під час однієї з них М. Грушевський сказав: "А не думаєте Ви, Олександрє Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходиться новий. Цей "новий світ" – це мав бути большевизм. Не потрібно додавати, що я заперечував Михайлові Сергійовичу, бо не бачив занепаду заходу хоч і був він понівечений війною. Але я відчув, що він був глибоко перейнятий ідеєю кінця старого і появою нового світу. З цих думок логічно випливало і його поступування" [18, с. 151].

Відчуття О. Шульгина не були перебільшеними. Це красномовно підтвердив сам М. Грушевський у листі до ЦК КП(б)У в липні 1920 р. Від імені закордонної делегації ЦК УПСР він запевняв, що вони "повністю з'ясували характер великої революційної боротьби з капіталістичним ладом, яка була введена у нову стадію зусиллями Вашої партії, пройнялися інтересами цієї боротьби й усвідомили помилковість намагань ізольовати Україну від загального розвитку її шляхом будь-яких політичних комбінацій" [1, с. 270].

У тогочасних публіцистичних працях М. Грушевського можна віднайти ще немало дифірамбічних оцінок російських більшовиків. Як правило, він робить це в контексті світової соціалістичної революції. Треба зазначити, що в роки еміграції віра у цей ідеал не уявлялася йому ефемерною і була насправді щирою. Більше того, вона детермінувала його політичні погляди, визначала їх лівизну, породжувала сподівання на утопічні моделі майбутнього суспільного ладу, надії на гуманістичну еволюції більшовизму. А все разом узятє привело його до СРСР.

Соціалістичність світогляду М. Грушевського сьогодні не викликає сумніву навіть у тих, хто переконаний у його належності як історика до національно-державницького напрямку. Зокрема, відомий дослідник грушевськознавець І. Гирич вважає, що М. Грушевського не оминула доля багатьох громадсько-політичних діячів як українських, так і європейських. Його захопила соціалістична ідея" [4, с. 387].

До зон ідеологічної сумісності М. Грушевського з більшовиками належала класова політика. Примат диктатури пролетаріату не сприймався ним через власне сповідання диктатури трудового народу, проте й не розглядався як абсолютно антагоністичний. Адже була одна суттєва об'єднуча їх позиція класового підходу – антибуржуазність. Ще 1917 р. голова УЦР твердо заявив про класову суть УНР: "Ми будемо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо". Пізніше, пропонуючи більшовикам співпрацю з українськими соціалістичними партіями, він наголошував, що "українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дисертарами з соціалістичного фронту до буржуазного" [5, с. 98].

М. Грушевський вважав, що наслідком польсько-радянської війни 1920 р. стане "великий рух наліво", "потяг до порозуміння і об'єднання з більшовиками", адже "нарид симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією". А Жуковський влучно кваліфікував таке сприйняття М. Грушевським більшовиків, як "українсько-більшовицьку ейфорію" [5, с. 114].

У статті, присвяченій 50-літтю Паризької Комуни, М. Грушевський знаходить виправдання насильницьким діям російських більшовиків і вважає, за можливе схилити "голови перед нинішньою комуністичною революцією і її провідниками" за здатність відібрати владу у буржуазії [5, с. 117].

Така відверто сервілістська апологетика більшовизму з вуст М. Грушевського викликала у його сучасників і нинішніх дослідників певні підозри у намаганні отримати прихильність більшовиків. Зокрема, Я. Федорук вва-

жає, що таку публіцистичну працю, як "Чергові завдання УПСР", не слід сприймати всерйоз, оскільки написана вона в надії, що "її оцінять більшовицькі чинники в Україні" [10, с. 302].

Якщо сприйняти на віру те, що публіцистичні праці, включаючи й політичну епістолярію М. Грушевського 1919–1924 рр., були свідомою кон'юктурщиною, спрямованою на одержання прихильності більшовицької влади, і зовсім не детерміновані світоглядними позиціями вченого і політика, то тоді неминуче доведеться визнати всю глибину морального дворушництва колишнього лідера української революції, відверту зраду її ідеалів. Однак своїм життям і діяльністю "під советами" М. Грушевський це рішуче спростував.

В українській історіографії відсутня пряма кваліфікація М. Грушевського як "зміновіхівця". Зрозуміло, що з погляду класичного російського "зміновіхівства", його аж ніяк не можна вважати таким.

Однак це зовсім не означає, що він не вірив у можливість трансформації більшовицької влади, радянської системи, прогресу в національно-державній розбудові УСРР. Якраз навпаки, саме ця надія нестримно підштовхувала його до компромісу з більшовиками. Спочатку це було сподівання на можливу співпрацю українських соціалістичних партій з КП(б)У в межах УСРР, потім праця кожного з численних реемігрантів, зокрема в такій ідейно важливій царині, як науково-культурна. Саме такі думки висловлював М. Грушевський уже після повернення на батьківщину восени 1924 р. в листі до одного з американських українців: "Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут в Українській Республіці, котре ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівнюються з часом..." [1, с. 296].

На користь сподіванням М. Грушевського можна трактувати й, як завжди, глибокі аналогії І. Лисяка-Рудницького. Порівнюючи французьку і російську "соціалістичну" революції, він вказує: "Західні обсерватори від багатьох років постійно плекали надію, що скоріше чи пізніше мусить наступити демократизація більшовизму" [6, с. 36]. Ці надії базувалися на прикладі французької революції, яка після якобінської та бонапартистської диктатури еволюціонувала до лібералізму. З російською, як знаємо, так не сталося. Очевидно, з висоти ретроспективи часу, стоячи на уламках комуністичної імперії, не варто таврувати М. Грушевського як слабкого "кон'юктуралиста і прогнозіста", а більш плідним буде намагання зрозуміти і пояснити логіку його тогочасних дій.

Треба вказати ще на один важливий фактор політичної свідомості М. Грушевського – зневіру в можливість збройного шляху утвердження УНР. Цього аж ніяк не можна скидати з терезів схильності до компромісу з більшовиками. Очевидно зменшення цієї віри в оберненій пропорції породжувало усвідомлення необхідності пошуку співпраці з радянською стороною.

Можна цілком упевнено стверджувати, що польсько-українська війна 1920 р. стала тим "рубіконом", який М. Грушевський перейшов на шляху до УСРР. Яскравим свідченням політичної позиції М. Грушевського є його лист до ЦК КП(б)У від 19 липня 1920 р. Прикметними є час та обставини його появи. Це була пора, коли В. Винниченко вдався до спроби замирення з Москвою та Харковом, а червона кіннота відкинула українські та польські війська за Збруч. Відкривався шлях на Львів – Варшаву – Берлін, актуалізуючи перспективу світової соціалістичної революції не тільки в головах "кремлівських мрійників", а й багатьох європейських соціалістів.

Очевидно листу надавалось надзвичайної ваги, про це говорить навіть його структурована форма з характерними заголовками "Становище в Україні", "Українські радянські партії", "Федерація і незалежність України",

"Галичина". Лист насправді був розгорнутою політичною декларацією закордонної делегації УПСР, очолюваної М. Грушевським, хоч заяви робилися від усієї партії. Уже у преамбулі документа було чітко акцентовано: "УПСР відкинула боротьбу з Радянською Росією, відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованим на допомогу європейської буржуазії і, прийнявши принципи III Інтернаціоналу, вважає своїм завданням використати свій вплив в українських трудових масах, зокрема серед трудового селянства, щоб спрямувати їх в русло соціалістичної революції" [1, с. 270]. Весь лист пройнятий ідеєю відсутності антагоністичних протиріч між УПСР та КП(б)У, а відтак й можливого їх співпраці.

Саме брак твердих самостійницьких переконань дозволив йому дійти парадоксальних для адепта незалежницького шляху розвитку України висновків: "Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти СРСР, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно переіменувалося в гасло "Україна для Українців" і всякі інші націоналістичні і шовіністичні оклики..." [15, с. 48]. Проте це парадоксальність має цілком визначене ідейне підґрунтя. Вихований на народницьких традиціях М. Грушевський добре пам'ятав перестороги М. Драгоманова ще 1890-х рр. про небезпеку виявів ксенофобного українського націоналізму.

Постулат незалежної державності не був для М. Грушевського абсолютною цінністю. Це зовсім не означає, що він виступав проти незалежної України. У 1919 р. він ініціює створення міжнародного "Комітету незалежної України", який протягом року був важливим джерелом інформування світової громадськості про боротьбу українського народу. З ініціативи українських соціалістів конференція II Інтернаціоналу у серпні 1919 р. ухвалила резолюцію про право на державний суверенітет України та інших держав, утворених після розпаду Російської імперії. Протиантантські позиції М. Грушевського також базувалися на невизнанні нею самостійності України. Нарешті, в опублікованій у Парижі партійній програмі УПСР (центральної течії) теж містилося положення про суверенну Українську республіку. Проте це були досить специфічні уявлення про державний суверенітет. Україна мала бути радянською республікою з диктатурою трудового селянства і робітництва, у союзі з іншими радянськими республіками.

Соціалістичні ідеї, віра у світову революцію і перемогу над капіталом поєднувалися у свідомості М. Грушевського з давніми і неподоланими принципами федералізму в державному будівництві. Його автономістсько-федералістичні погляди є однією з найбільш досліджених і дискусійних тем, особливо в контексті контраверсійного спарингу – "Грушевський-народник" і "Грушевський-державник". Тільки в роки незалежності цій проблемі присвятили праці понад 50 українських істориків, політологів, філософів, правників [7–11]. Автор цілком розділяє думку Я. Грицака про те, що М. Грушевський у "глибині своїй завжди залишався федералістом. Це було вираженням певної системи його політичної ідеології" [10, с. 351].

Саме конфедеративна конструкція майбутньої держави в сучасному розумінні і пропонувалася М. Грушевським під визначенням "федерація". У лоно таких поглядів цілком укладаються вимоги самостійності і рівноправності України як суб'єкта союзної держави. А слідом за цим знаходять наукове пояснення властиві М. Грушевському самостійницькі і федералістські погляди у сфері державного будівництва як зовсім не антагоністичні. Вони також не повинні розглядатися як статичні і незмінні, оскільки пройшли суттєву еволюцію

від автономії до світової федерації, яка нічим іншим як слабоцентралізованою конфедерацією бути не могла.

На наш погляд, одним із суттєвих недоліків дослідження причин повернення М. Грушевського в Україну є односторонність розгляду цього процесу. Адже у ньому, крім Михайла Сергійовича брала участь й інша сторона (не завжди відкрита, але цілеспрямована). Очевидно слід аналізувати й те середовище, у яке він прагнув інкорпоруватися. За роки його еміграції політика більшовиків теж зазнала певних трансформацій.

Насамперед не залишалася незмінною національна політика РКП(б). Більшовики на найвищих партійних форумах демонстрували корекцію свого курсу у цій сфері. Резолюція VIII Всеросійської партконференції (грудень 1919 р.) "Про радянську владу на Україні", декретована XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) політика коренізації також давала підстави М. Грушевському думати, що "український курс серйозний".

Як би критично не оцінював М. Грушевський "однопартійну виключність" більшовиків, проте на нього не могла не впливати та обставина, що ціла низка колишніх активних діячів УПСР – В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, М. Полоз, О. Шумський та інші, опинилися на відповідальних партійних та радянських посадах, користуючись повним довір'ям найвищого синкліту КП(б)У – Політбюро ЦК. Утворення у березні 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу, який об'єднав не тільки комуністичні партії та групи, але й лівосоціалістичні організації поза сумнівом, справило на М. Грушевського велике враження. У липні 1920 р. М. Грушевський офіційно повідомив ЦК КП(б)У про те, що УПСР прийняла принципи і поділяє завдання III Інтернаціоналу.

Комуністична партія відкрито визнала кризу диктатури пролетаріату в умовах переходу від війни до миру 1921 р. і зробила різку корекцію свого економічного курсу. Непівська лібералізація відкривала нечіткі, проте привабливі горизонти трансформації більшовицької політики. І це не тільки не залишилося непоміченим М. Грушевським, але і зміцнювало його віру в доцільність повернення в Україну.

М. Грушевський продовжував вірити в більшовицьке гасло вільного самовизначення народів, тому для нього вагомим аргументом стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Його федералістському світогляду імпонувало, що радянські республіки об'єдналися у федеративну спілку як рівноправні. Безперечно, у нього були немалі сумніви у демократичності намірів ідеологів союзу, проте він сподівався, що "дефекти вирівнюються з часом".

Розглянутий вище матеріал дозволяє зробити такі висновки:

Приїзд М. Грушевського не був випадковістю чи проявом політичної наївності. Цей тривалий шлях глибоко детермінований його світоглядом, еволюцією певних компонентів політичної ідеології під впливом бурхливих і динамічних суспільних процесів революційної доби. М. Грушевському були властиві народницькі погляди, неподоланий федералізм, соціалістичний догматизм, віра у світову революцію, ненависть до буржуазії, які змушували шукати кореляції з комуністичними, соціалістичними, антибуржуазними, радянськими, народофільськими гаслами більшовиків та вірити в утопічні моделі прийдешнього суспільного ладу.

Важливими підставами для цього компромісу стали політичні, економічні, суспільні процеси в середовищі його інкорпорації – УСРР та СРСР: більшовики вийшли переможцями в революції і громадянській війні; відбулася певна корекція національної політики, в УСРР розпочалася українізація; у КП(б)У зосереджувалася